

اصول مدیریت شهری و شهرسازی رسول اکرم صلی الله علیه و آله در مدینه النبی

حسن ستاری ساربانقلی*

چکیده

حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله، اسوه حسنه تمدن اسلامی برای تمامی قرون و اعصار است. هدف این پژوهش بیان مؤلفه‌های بنیادین تفکر عملی و نظری پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در زمینه اصول شهرسازی و مدیریت شهری مدینه النبی است که به روش توصیفی تحلیلی بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی سنت، سیره و گفتار پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تدوین شده است. یافته‌های پژوهش، بیانگر اصول مترقی و پیشرفته‌ای است که توسط رسول اکرم صلی الله علیه و آله با توجه همزمان به مباحث مادی و معنوی، در باب شهرسازی و مدیریت شهری مدینه النبی به کار گرفته شده است. به کارگیری محورهای نوزده‌گانه به دست آمده که فرازمانی هستند، علاوه بر اینکه راه‌گشای نگرش به شهرسازی در تمدن اسلامی است، موجب بررسی چشم‌اندازهای شهرسازی دوران معاصر با سیره نبوی خواهد گردید. مفاهیم شهرسازی و مدیریت شهری مورد استفاده رسول اکرم صلی الله علیه و آله در شهر مدینه، می‌تواند در شهرهای اسلامی معاصر نیز با بازخوانی دوباره مورد استفاده قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: مدینه النبی، رسول اکرم صلی الله علیه و آله، مدیریت شهری، شهرسازی، شهرسازی اسلامی

مقدمه

خویشتن و بهره‌گیری و احیای ارزش‌های تمدن اسلامی، توجه به معیارهایی که شهرهای ما را بتواند به مفاهیم انسانی و آسمانی اسلامی نزدیک‌تر سازند، دارای اهمیت است. از لحاظ ضرورت دانشگاهی نیز در حال حاضر در دانشگاه‌ها در رشته شهرسازی، رشته‌ای تحت عنوان «شهرسازی اسلامی» تعریف شده است که هنوز در ابتدای راه قرار دارد. مطالعاتی از این دست می‌تواند به درک و فهم این رشته‌ها بهتر و بیشتر کمک نماید. نگرش و بررسی‌های بنیادین در سیره و سنت رسول اکرم صلی الله علیه و آله در مدینه‌النبی، می‌تواند کمک شایانی به شناخت عمیق و اصیل مفاهیم شهرسازی اسلامی نماید.

علی‌رغم نگرش‌های مهم رسول اکرم صلی الله علیه و آله در احکام مربوط به زندگی اجتماعی و مدنی، متأسفانه این مبحث کمتر مورد توجه عمیق محققان قرار گرفته است. برخی محققان به طرح ایده‌های شهرسازی در آموزه‌های حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله به اجمال پرداخته‌اند که از آن جمله‌اند: عمر سپاهیک ^(۵) در سال ۲۰۰۳م، در تحقیقی تحت عنوان «برخی دروس مانا و جهانی حضرت رسول اکرم در مورد برنامه‌ریزی و توسعه شهری» ^(۶) به طرح برخی دیدگاه‌های مدیریتی و برنامه‌ریزی حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله در باب شهرسازی پرداخته است.

پائولو کونثو، ^(۷) در کتابی تحت عنوان تاریخ شهرسازی جهان اسلام، که توسط وزارت مسکن و شهرسازی که توسط سعید تیزقلم زنوزی، در بهار ۱۳۸۴ به فارسی برگردانده شده، به طور مختصر در این باب سخن گفته است.

هشام مرتضی، در فصل سوم کتاب اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام، که توسط معاونت شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسال در بهار ۱۳۸۷ توسط ابولفضل مشکینی و کیومرث حبیبی به فارسی برگردانده

شهر پایگاه اصلی تمدن انسانی و تبلور ذهنی و تکنولوژیک بشر است. ^(۱) اندیشه‌های شهرسازی، قدمتی به طول تاریخ بشری دارد. شهرها بیانگر و جلوه‌گاه باورها و شیوه زیست مردم و نتیجه نگرش آنها به هستی است. ^(۲) شهر مناسب با ایده‌آل‌های روحی و روانی بشر، می‌تواند موجب شادکامی و کامیابی و حل بحران‌های مادی و معنوی انسان ساکن شهرها گردد. آگاهی از بحران هویتی موجود در شهرها و کلان‌شهرها، بخصوص بحران‌هایی که در شهرهای اسلامی به دلیل تقلید محض اندیشه‌های غربی نامتناسب با فرهنگ اسلامی پدیدار گشته است، موجب رویکرد دوباره به متون اصیل اسلامی و بازخوانی و احیای جایگاه اجتماعی انسان‌ها از نظر اسلام گشته است. اسلام در نظر بسیاری از محققان، آئینی مدنی است که مشارکت جمعی را در عبادت فردی مورد توجه قرار می‌دهد. گرچه تقوا تنها منبع سنجش است، اما این مطلب به طور گسترده پذیرفته شده است که بیشتر تعلیمات اسلام، به بهترین شکل در محیطی شهری نمود پیدا می‌کنند. ^(۳) در شهرهای اسلامی صدر اسلام، مفاهیمی به کار رفته است که برای شهرهای اسلامی معاصر نیز قابل استفاده می‌باشد. بررسی معانی و مفاهیم شهرسازی در بطن اندیشه اسلامی و کنکاش در سیره رسول اکرم صلی الله علیه و آله، برای رسیدن به اندیشه‌های پویا، قابل استفاده در شهرهای اسلامی معاصر امری ضروری است. شهرسازی حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله، مبتنی بر شناخت حقیقت و مراتب مختلف وجودی مادی و معنوی انسان و حرکت از ظلمات به سمت نور بوده است. ^(۴) در تمدن اسلامی نیز علی‌رغم بحث‌های مختلف، هنوز مفهوم شهرسازی و شهر اسلامی، نیاز به بحث و بررسی دقیق‌تری دارد. ضرورت پرداختن به موضوع، به لحاظ تاریخی و تمدن اسلامی قابل درک است. بازگشت به

مفاهیم شهرسازی رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در مدینه النبی

سیره رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در مدیریت شهر مدینه، ناظر بر ارتقای معیارهای مادی و معنوی و اعتلای سطح بینش شهروندان بوده است.

تعیین نقیبان و نمایندگان سرپرست برای مدینه

رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در مقدمه چینی برای هجرت در پیمان عقبه دوم، دوازده نماینده از مردم شهر برای ساماندهی و سرپرستی قوم از سوی خود مردم تعیین فرمودند. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: دوازده نقیب برگزینید که به کار قوم خویش بپردازند. دوازده نقیب برگزیده شد... ابن اسحاق گوید: آن‌گاه پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به نقیبان گفت: بر کار قوم خویش هستید و... سرپرست آنها باشید.^(۹) در موارد دیگر نیز پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در غیاب خود در مدینه، جانشینی برای اداره امور شهر برمی‌گزید تا در غیاب او امور شهر را ضبط و ربط کند.^(۱۰)

تغییر و تحول ساخت قبیله‌ای به ساخت شهری

با ظهور پیامبر رهبری الهی، جایگزین شیخوخت قبیله‌ای و توحید، جایگزین شرک و مسئولیت‌پذیری، جایگزین مسئولیت‌گریزی و مدیریت الهی، جایگزین مدیریت شرک‌آلود گردید. تغییر نام «یثرب» به «مدینه»، سرآغاز عینی تغییر از ساخت قبیله‌ای به ساخت شهری و مفهوم شهروندی است. از آن پس، به جای شنیدن نام قبایل، با نام‌هایی از قبیل اهل مدینه، اهل قبا، اهل طائف مواجه می‌شویم. چنین نام‌هایی... بیانگر تحولات فرهنگی و روی آوردن به شهرنشینی است.^(۱۱) در شهر مدینه، برای نخستین بار در تاریخ و تمدن اسلامی، مفهوم شهروندی و مفاهیم شهری ایجاد گردید.

مشاوره در نظام شهرسازی رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

آیاتی نظیر ﴿وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ﴾ (آل عمران: ۱۵۹) و

شده است، در مورد برخی موارد ساختار فیزیکی محیط در صدر اسلام مطالبی نوشته است.

محمد عبدالستار عثمان در کتاب *مدینه اسلامی* در بخشی تحت عنوان «پیدایش شهر اسلامی»، خلاصه‌ای از مفاهیم و ایده‌های شهرسازی حضرت رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را طرح کرده است.

بسیم سلیم حکیم، در کتاب *شهرهای عربی - اسلامی اصول شهرسازی و ساختمانی*، که در سال ۱۳۸۱ توسط وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، توسط محمدحسین ملک‌احمدی و عارف اقوامی مقدم به فارسی ترجمه شده است، به بیان اندیشه‌های احکام فقهی اسلامی - تأثیرگذار در ساختار شهرهای اسلامی و نیز بررسی عناصر شهری - در شهرهای اسلامی، همراه با تفسیری از فرایند ساخت و ساز فرم شهری می‌پردازد.

مبانی نظری

مفهوم «شهرسازی» در تعاریف کل‌نگر از مفهوم صرف اداره شهر فراتر می‌رود و با ساختارهای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی پیوند دارد و نقش برجسته‌ای در توسعه شهر پیدا می‌کند. در این نگرش، شهرسازی مسئولیتی استراتژیک تلقی می‌شود که ضرورتاً با نتایج و پیامدهای عملیاتی نیز همراه است. از این رو، تعامل آن با حوزه‌های قدرت، سیاست، اجتماع و اقتصاد شهری اجتناب‌ناپذیر است. شهرسازی عبارت است از: سازماندهی عوامل و منابع برای پاسخ‌گویی به نیازهای ساکنان شهر. هدف کلان آن، ایجاد محیطی قابل زندگی همراه با عدالت اجتماعی، کارآیی اقتصادی و پایداری زیست محیطی است.^(۸) پس شهرسازی، مفهومی فراتر از مفاهیم مادی صرف است و بر کلیه علل و عوامل مادی و معنوی، فعالیت‌های شهری در راستای رسیدن به ایده‌آل‌های زندگی مادی و معنوی ساکنان شهر دلالت دارد.

و اداره امور شهر، با مشارکت مؤمنان و خردمندان و اهل حل و عقل و نخبگان جامعه اسلامی صورت می‌گیرد. خداوند متعال نیز مشورت را مورد تأکید و تشویق قرار داده و آن را در کنار دعا، نماز و انفاق مطرح نموده است.^(۱۷) در مواردی نیز خداوند به پیامبر دستور داده است با مسلمانان مشورت کند. رأی و نظر آنان را بخواهد.^(۱۸)

همبستگی نهادها و قومیت‌ها و طوایف مختلف

شهری در شهر رسول اکرم ﷺ
آغاز ورود پیامبر به مدینه، مصادف با اختلاف قومیت‌های مختلف نژادی و قبیله‌ای در شهر مدینه است. اختلافات عمیق دو قبیله اوس و خزرج نیز که توسط یهودیان مدینه بر آتش این اختلافات دامن زده می‌شود. تدوین نخستین پیمان نامه عمومی در اسلام در شهر مدینه، توسط رسول اکرم ﷺ در همان نخستین ماه‌های ورودشان به مدینه، که عهدنامه‌ای میان مهاجرین، انصار و یهود است، تجلی همبستگی نهادهای مختلف مردمی در شهر مدینه است. مواد عمده این پیمان، به نقل ابن‌اسحاق عبارتند از: زندگانی مسلمانان و یهود مانند یک ملت در مدینه، آزادی مسلمانان و یهود در مراسم دینی و عبادی خود، دفاع از همدیگر در صورت حمله دشمن، دفاع مشترک از شهر مدینه، قرارداد صلح با دشمن با مشورت مشترک، حرام شدن خونریزی در مدینه، قبول حکمیت رسول اکرم به عنوان آخرین داور در حین نزاع و اختلاف.^(۱۹) تمامی این موارد، نمود تفکر همبستگی در پایه‌گذاری تمدن اسلامی در مدینه‌النبی عهد پیامبر است.

پیدایش همبستگی اجتماعی

در نخستین سال ورود حضرت رسول اکرم ﷺ به مدینه، یکی از مهم‌ترین ابتکارات شهرسازی و پیوند لایه‌های مختلف اجتماعی و طبقات مختلف در شهر مدینه، افزون

﴿وَأْمُرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ﴾ (شوری: ۳۸) زمینه‌ساز مشارکت همگانی در مدیریت مدینه‌النبی رسول خدا ﷺ می‌باشند که متضمن همکاری و هماهنگی تنگاتنگ مسئولان با آحاد و توده‌های مردم مدینه بوده است. «فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ» این جمله برای این است که سیره رسول خدا ﷺ را امضا کرده است؛ زیرا آن جناب قبلاً هم همین‌طور رفتار می‌کرده و جفای مردم را با نرم‌خویی و عفو و مغفرت مقابله می‌کرده و در امور با آنان مشورت می‌کرده است. به شهادت اینکه اندکی پیش از وقوع جنگ با آنان مشورت کرد، و این امضا اشاره‌ای است به اینکه رسول خدا ﷺ بدانچه مأمور شده، عمل می‌کند. خدای سبحان نیز از عمل ایشان راضی است.^(۱۲) «پیامبر در اداره مدینه، به شهروندان اعتماد به نفس و شخصیت می‌داد. در شورایی که برای تدوین راهبرد جنگی در غزوه احد تشکیل داد، نظر پیامبر ﷺ دفاع شهری بود، اما مسلمانان جوان و با روحیه، نظر به جنگ در خارج شهر دادند و پیامبر ﷺ به عقل جمعی احترام گذاشت.»^(۱۳) در گفتار حضرت نیز لزوم توجه به مشورت مکرراً دیده می‌شود. احادیثی نظیر «مشورت، حصارى (در مقابل) پیشیمانی و ایمنی (در مقابل) سرزنش (دیگران) است»؛^(۱۴) «اساس عقل پس از ایمان به خدا، دوستی با مردم است. هیچ مردی نیست که از مشورت بی‌نیاز باشد»؛^(۱۵) «هیچ کسی بعد از مشورت هلاک نمی‌شود»؛^(۱۶) همگی بیانگر لزوم توجه به نظام مشورتی در گفتار پیامبر بوده است. با بررسی سیره و سنت حضرت، نیز نه تنها در مدیریت جنگ‌ها، بلکه در مدیریت کلیه شئونات شهری از سیستم مشورتی با صحابه و توده‌های مردم سود می‌بردند. نظام مدیریتی پیامبر، مبتنی بر بیعت و مشارکت همگانی و تأییدات الهی شکل گرفته که این مصادیق، از عموم آیات برداشت گردیده است. شهرسازی نیز مبتنی بر مشارکت همگانی توده‌های همگانی

توجه به نقش اجتماعی زنان

در تفکر و سنت رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، موقعیت و نقش اجتماعی زنان احیا شد. حضور آنان در عرصه‌های گوناگون اجتماعی فراگیر شد.^(۲۶) نیاز به حضور زنان در عرصه‌های مختلف حیات جمعی، سبب تدوین و تقویت نهاد خانواده و نهاد حجاب در مناسبات شهری جامعه اسلامی در مدینه النبی گردید. در شرایطی که حضور زنان خدمتکار و کنیزان در اجتماع مردانه جاهلی، حضوری بدلی و حاشیه‌ای و حضور زنان بالا نیز حضوری بدل از حضور مردان اشراف بود، زنان در موقعیت‌های اجتماعی بودند تا برتری مردان خود را نشان دهند و احترام دیگران را برای او برانگیزند.^(۲۷) پیامبر با اهمیت به نقش اجتماعی زنان، به هنگام بیعت، با زنان نیز بیعت نمود. پیامبر در عصری که مردم فرزند دختر داشتن را ننگ و عار می‌دانستند و از شنیدن خبر صاحب دختر شدن چهره درهم می‌کشیدند، از دخترش به بهترین وجه یاد می‌کند. او را احترام می‌کند، لقب ام‌اینها به او می‌دهند و در قرآن هم سوره «کوثر» در ثنای او می‌آید که او را خیر کثیر معرفی می‌کند.^(۲۸) در چنین شرایطی که در تاریخ و تمدن اسلامی، حضرت رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ امکان حضور و ظهور زنان در عرصه‌های مختلف زندگی شهری، مهاجرت، آموزش، بحث و فحص، شرکت در جنگ‌ها، شرکت در مناسبات اجتماعی، شرکت در مساجد، شرکت در پیمان‌ها و قراردادهای شهری اجتماعی، پرستاری، حفر خندق، مشارکت و تصمیم‌گیری در امور و عرصه‌های گوناگون شهری را با حفظ کرامت انسانی و ارزش وجودی زنان فراهم می‌آورد. چگونگی حضور زنان نیز در عرصه‌های مختلف زندگی شهری مدینه النبی، پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تابع کنش متقابل اجتماعی با تأکید بر اصل حجاب،^(۲۹) نهاد خرد خانواده به عنوان نهاد تشکیل‌دهنده پیکره نهاد کلان

بر پیوندهای وحدت‌بخش دینی پیوند عقد اخوت و برادری بین کلیه مسلمانان، اعم از زن و مرد می‌باشد. رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در مجلسی عمومی فرمودند: «تَاخُوا فِي اللَّهِ اخْوِينَ اخْوِينَ»^(۳۰) این پیمان برادری همگانی بر مبنای نفی انگیزه‌های قومی و قبیله‌ای و بر مبنای محوریت حق و همکاری اجتماعی شهری شکل گرفت که به فرموده خداوند متعال ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ﴾ (حجرات: ۱۰)

تشویق شهرنشینی در قبال بیابانگردی

کوچ‌نشینی بدوی، بستر اجتماعی جاهلیت بود. عرب بدوی زندگی شهرنشینی را تحقیر می‌کرد.^(۳۱) در اندیشه رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ساختار سنتی قبیله‌ای و تعصبات قومی، مانعی برای اتحاد و وحدت و تشکیل جامعه نوپای تمدن اسلامی بوده است. حضرت برای تقویت ساختار شهری مدینه، تلاش‌های مستقیم و غیرمستقیم بسیاری انجام دادند. از جمله آنها می‌توان واجب نمودن هجرت به شهر مدینه و خارج کردن افراد از بیابان به شهرنشینی و مدینه‌نشینی (از کوچ‌نشینی به یکجانشینی) و تحریم شرعی رجوع مجدد به بادیه نام برد.^(۳۲) هجرت، سبب تحول نظام قبیله‌ای و قومی و حرکت در راستای تشکیل امت واحد اسلامی، در محیط شهری مدینه و آغاز اصلاحات رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در جامعه، سبب شکل‌گیری تمدن اسلامی گردید. مسئله هجرت در قرآن بیان شده است.^(۳۳) در هر صورت، این نکته کاملاً در تفکر اندیشه رسول اکرم متجلی است که اسلام در محیطی اساساً شهری ظهور یافت و در آبادی‌های مدینه شکوفا شد. بیشتر اسلام‌پژوهان با قضاوت گرون بام،^(۳۴) موافق‌اند که دین محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ کاملاً با زندگی شهری تناسب دارد.^(۳۵)

شهری، و حرمت نظام حقوقی و شهری زنان در عرصه‌های مختلف شهری بوده است.

توجه به عرصه‌های اقتصادی

تدارک منابع درآمدی برای تضمین موفقیت سیاست‌های شهری و بهینه‌سازی حیات اقتصادی شهری، یک ضرورت است. فقدان عدالت اقتصادی نیز می‌تواند ضمن وارد کردن آسیب‌های جدی به باورهای شهری نوپای پیامبر ﷺ، زمینه‌ساز تشدید دنیاطلبی و فساد گردد. در چنین شرایطی، حکم پرداخت زکات اعلام و به مرحله اجرا گذاشته شد.^(۳۰) از سوی دیگر با دستور زکات از سوی خداوند متعال، که بر مسلمانان واجب گشته است (توبه: ۶۰) از مصارف هشت‌گانه ذکر شده فوق، یکی «وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ» ذکر شده است که به نوشته مفسران «سَبِيلِ اللَّهِ» یعنی کاری که مانند ساختن مسجد منفعت عمومی دینی دارد. یا مثل ساختن پل و اصلاح راه، که نفع آن به عموم مسلمانان می‌رسد و آنچه برای اسلام نفع داشته باشد به هر نحو که باشد.^(۳۱) از عرصه‌های گوناگون اقتصادی، نظیر زکات تحت مدیریت شهری پیامبر برای بهبود کیفیت و کمیت فضاهای شهری مدینه‌النبی میسر بهره‌برداری می‌شد. زکات بخشی از پشتوانه اقتصادی ساخت و ساز در شهر مدینه را فراهم می‌کرد. علاوه بر این، پیامبر توجه خاصی به فضای بازار در شهر مدینه داشته‌اند. روایات بسیاری بر دخالت پیامبر در تعیین محل بازار در مدینه دلالت دارد.^(۳۲) در روایتی دیگر، پیامبر بر بازار مدینه در مراحل شخصی هم در تعیین مکان و هم مراحل مختلف نظارت داشته‌اند.^(۳۳) در روایتی از پیامبر نقل شده است: «کسی که به بازار ما مسلمانان چیزی وارد کند، مانند کسی است که در راه خدا جهاد می‌کند.»^(۳۴) پیامبر اکرم ﷺ، ضمن هشدار پرهیز از رباخواری، کم‌فروشی،

گران‌فروشی (انعام: ۱۵۲) و احتکار در فضاهای اقتصادی، به تأسیس بازار مستقل برای مسلمانان شهر مدینه اقدام نموده‌اند. این سلسله عوامل، بیانگر توجه و اهمیت فضای اقتصادی در تاریخ و تمدن اسلامی مدینه‌النبی در شهرسازی پیامبر با نظارتی کافی و مداوم است.

جوان‌گرایی در مدیریت شهری

از ویژگی‌های سنت و سیره پیامبر ﷺ توجه و احیای حقوق فردی و اجتماعی جوانان بود. از آنجایی که اهلیت دانایی و توانایی، درک و درد دینی، تعهد و تخصص، درایت و مدیریت برای آن حضرت اصالت داشت، هم به نسل جوان در حوزه‌های فرهنگی میدان می‌داد و هم آنان را در عرصه‌های مدیریت به کار می‌گرفت.^(۳۵) در واقع، شایسته‌سالاری و جوان‌گرایی ملاک پیامبر بود، نه مسن‌گرایی. پیامبر بارها از جوانان برای حیطه‌های گوناگون شهرسازی استفاده نمود. به عنوان مثال، مصعب بن عمیر را به درخواست اسعد بن زراره، به عنوان سفیر و نماینده خویش به مدینه اعزام نمود.^(۳۶) در سال هشتم هجرت، پس از فتح مکه عتاب بن اسید جوان را فرماندار مکه و نماینده خویش و معاذ بن جبل جوان را به عنوان نماینده فقهی دینی برگزید.^(۳۷) اسامه بن زید را به عنوان فرمانده سپاه انتخاب نمود. اسامه در آن روز حدود بیست سال بیشتر نداشت، بلکه برخی سن او را هجده سال نوشته‌اند.^(۳۸) از این‌رو، از مؤلفه‌های تمدن‌سازی پیامبر، واگذاری امور به جوانان شایسته مسلمان و شایسته‌سالاری در حوزه جوان‌گرایی بود.

ثبت آمار و توجه به واقعیات موجود

پیامبر برای دقت و صحت بیشتر مسائل، به ثبت و ضبط

سنت وقف

سابقه وقف به روزگار پیامبر اسلام می‌رسد. (۴۲) رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در شهر مدینه، بنیانگذار سنت حسنه‌ای شدند که بعدها در سراسر جهان اسلام و در تاریخ و تمدن اسلامی در شهرسازی تأثیرات عمیقی بر جای نهاد. نظام وقف، نه تنها موجب ساخت و ایجاد بسیاری از فضاها و عناصر باارزش شهرها بوده است، بلکه ارتباط و پیوند معنوی و نزدیک موقوفات با امور دینی و مذهبی، سبب ماندگاری و پایداری فضاهای شهری موقوفه در طی زمان شده است. (۴۳) به عبارت دیگر، سنت وقف، سبب نزدیکی مصادیق شهرسازی و مفاهیم مذهبی در شهرهای عهد اسلامی در تاریخ و تمدن اسلامی گشته است. درآمدزا بودن موقوفه نیز سبب ترمیم و محافظت و مرمت از ابنیه شهری در گذر زمان گردیده است. غیرقابل فروش بودن و ابدی بودن موقوفه، که دلایل شرعی نیز مؤید این قضیه بوده است، خود سبب تداوم و حفظ فضاهای شهری در تاریخ و تمدن اسلامی اسلامی تا دوران معاصر گشته است.

مسجد پیامبر، فضای چند کاربردی و مرکز اداره

دولت شهر پیامبر

تأسیس بنای مسجد از نخستین اقدامات پیامبر، در نخستین ماه‌های هجرت در شهر مدینه است. خود رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به بنای آن اقدام کرد. اصحاب نیز به ایشان کمک می‌کردند. (۴۴) پیامبر با ساخت فضای عبادی مسجدالنبی، که با کمک همه اهالی شهر مدینه و زیر نظر مستقیم پیامبر و با همکاری وی ساخته شد، این مکان را مکان نماز و حکومت و اعمال شهرسازی در مدینه قرار داد. ایشان علاوه بر برگزاری نمازهای پنج‌گانه در مسجد، از همانجا به اداره امور می‌پرداختند. از همانجا به ارسال نیروهای نظامی و پذیرش نمایندگان قبائل اقدام می‌نمودند.

آمار اهتمام فراوان داشتند. روایت شده است که پیامبر به حذیفه بن یمان فرمان داد که آمار مسلمانان را ثبت کند. (۳۹) آنچه مهم است این است که پیامبر در اداره دولت شهر مدینه و مدیریت شهری آن، از آمار و واقعیات عینی جامعه شهری بهره می‌گرفت و خود به بیان راه‌حل‌های متناسب با واقعیات موجود، در عین داشتن توجه به افق آینده شهری اقدام می‌نمود.

ایجاد روحیه تعاون و همکاری

رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در پی احیای روحیه تعاون و همکاری در جامعه نوین‌پاد مدینه بودند. توصیه خداوند در قرآن ﴿وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾ (مانده: ۲)، به عنوان یک اصل کلی در تمام شئون مدیریت شهری و شهرسازی پیامبر نیز مورد استفاده و استناد قرار گرفته است. بر طبق این اصل، تمام مسلمانان موظف به تعاون و همکاری در کارهای نیک و ممنوعیت از همکاری و تعاون در ظلم و فساد و گناه می‌باشند. از اولین اقدامات نبی اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، اقدام به ساخت مسجد بود که با همکاری و تعاون تمام اقشار شهر مدینه و مرکزیت اجتماعی و آموزشی و شهری مدینه گردید. مسلمانان دست به کار ساختن مسجد شدند. خود پیامبر نیز مانند یک کارگر عادی کار می‌کردند... مسلمانان دیگر نیز اعم از مهاجرین و انصار مشتاقانه کار می‌کردند. (۴۰) در امور مربوط به شهر مدینه، رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، همواره سعی در مشارکت توده‌های مردم و ایجاد روحیه تعاون و همکاری در سطوح مختلف داشتند. در مورد مشورت‌های رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در قضایای مختلف شهر مدینه و جنگ‌ها و غزوات نیز در همه این مشورت‌ها، نبی اکرم در پی ایجاد روحیه همبستگی و تعاون و همکاری بودند. (۴۱)

خدا ﷺ فرمودند: «بهترین نوشیدنی‌های بهشت آب است.»^(۵۱) آب سالم از نیازهای اساسی یک شهر سالم است؛ زیرا ورود فاضلاب و فضولات انسانی، سبب نجاست آب می‌گردد. دفع فاضلاب و عدم ورود فضولات به آب نیز از مباحث شهرسازی شهر سالم می‌باشد. نگهداری زباله و رها شدن زباله در فضاهای شهری، زمینه‌ساز فعالیت میکروارگانیسم‌ها و تجزیه مواد آلی و تولید بوی نامطبوع می‌شود که در سیره پیامبر از آن نهی شده است. علاوه بر اینکه، حمام در شهر اسلامی از واجبات و ضروریات شهر اسلامی است. در مورد بهداشت سایر اماکن عمومی و فضاهای شهری نیز پیامبر می‌فرماید: «هر کس چیزی آزاردهنده‌ای را از راه مسلمانان بردارد، خداوند پاداش قرائت چهارصد آیه را که برای هر آیه ده حسنه است، در نامه اعمال او می‌نویسد.»^(۵۲) همچنین در مورد مبارزه با آفات و موجودات آزاردهنده، مثل موش، قبل از اینکه به شما آسیب برساند، آن را دفع کنید.^(۵۳) این امر، بیانگر لزوم توجه به پیشگیری، ایمنی و سلامت در شهر پیامبر و در تاریخ و تمدن اسلامی می‌باشد. توجه به بهداشت مسکن و اهمیت آرامش در فضاهای مسکونی شهر اسلامی، با توجه به فرموده خداوند: «خدا برای شما خانه‌هایتان را مایه آرامش قرار داد.» (نحل: ۸۰)، نیز در شهر پیامبر مورد توجه قرار گرفته است. پیامبر می‌فرماید: «خانه شیطان در خانه‌های شما جایی است که عنکبوت تار تنیده است و شست‌وشوی ظروف و نظافت خانه مایه غناست.»^(۵۴) با اینکه گفتنی‌ها در مورد توصیه‌های عملی و سیره پیامبر در مورد بهداشت بسیار است،^(۵۵) اما آنچه لازم به یادآوری است، لزوم رعایت بهداشت و دستورات پیامبر در مورد بهداشت زیست‌گاه‌های بشری به صورت‌های گوناگون است که بیانگر توجه به رعایت پاکی و نظافت و بهداشت فضاهای خردوکلان شهری در تمدن اسلامی است.

قضاوت می‌کرد و خصومت‌ها و منازعات بین مردم را حل و فصل می‌نمود. به علاوه، مسجد پیامبر ﷺ به تدریج به مرکز علمی و فرهنگی تبدیل شد دارالشورای مسلمانان در امور عمومی و جنگ و صلح گردید. در عین حال، مرکزی اجتماعی برای رسیدگی به نیازمندی‌های نیازمندان بود. از این جهت، مسجد نهاد عمومی در جامعه اسلامی و رکن اساسی از ارکان دولت پیامبر بود؛ مؤسسه‌ای بزرگ، که شامل فعالیت‌های دینی سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و آموزشی گسترده گردید.^(۴۵) پیامبر مسجد النبی را جایگاه عبادت، تعلیم و تربیت، قضاوت، بسیج نظامی و مرکز فرماندهی، مرکز حکومت اسلامی قرار داد.^(۴۶) در پی آن، بافت شهری جدیدی در شهر مدینه پیرامون مسجدالنبی شکل گرفت؛ کوی‌های پراکنده مدینه، که در شمال کوه سلع قرار داشتند، با یکدیگر یک پارچه شدند.^(۴۷) در شهر اسلامی، مسجد اصلی قلب و مرکز شهر را به خود اختصاص می‌داد و معمولاً به وسیله بازار احاطه می‌شد.^(۴۸) مسجد پیامبر، مرکز شهرسازی و عملکردی چندبعدی و چندگانه در فضای شهری مدینه در تاریخ و تمدن اسلامی عهد مدینه‌النبی بوده است.

بهداشت و فضاهای بهداشتی

خداوند پاکیزگان را دوست دارد (بقره: ۲۲۲؛ توبه: ۱۰۸). پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: خداوند اسلام را بر نظافت بنا نهاده است.^(۴۹) همچنین فرمودند: به هر چه که قدرت دارید، با تمام توان بکوشید، پاکیزه باشید؛ زیرا خداوند اسلام را در پاکیزگی بنا نهاده است و به جز پاکیزگان، کسی به بهشت نمی‌رود.^(۵۰) بهداشت و فضاهای بهداشتی در شهر پیامبر، شامل بهداشت آب، دفع مواد زاید، بهداشت اماکن عمومی، بهداشت مسکن، بهداشت مواد غذایی، بهداشت صوتی و حفظ محیط زیست می‌شد. پیامبر

گذر از جامعه جاهلی به جامعه اسلامی

اینکه پیامبر با چه شیوه‌هایی در قالب مفاهیم شهری موفق گردیدند که جامعه جاهلی عصر خود را به طور موفقیت‌آمیزی به جامعه اسلامی با مفهوم شهر و شهروندی هدایت نمایند، خود نیازمند درک و استنباط شیوه آن حضرت در این تغییر و تحول می‌باشد. ساختار وحی به شخص پیامبر و اعلام ابلاغ و دعوت و انذار از سوی خداوند، ﴿قُمْ فَأَنْذِرْ﴾ (مدثر: ۲)، ایجاد تغییر در محتوای فکر و بینش مردم را از سوی پیامبر الزامی نموده است. شهرسازی پیامبر در ابعاد تغییر رفتار و تغییر افکار شهروندان مدینه، در راستای گذر به جامعه اسلامی و شهروندی اسلامی شدن و پدید آمدن جامعه‌ای مبتنی بر تمدن اسلامی قابل بررسی است. در باب حکمت نظری و حکمت عملی، پیامبر رهنمودهای گرانسنگی دارند که به اجمال بیان می‌شود. مفاهیمی چون برپاداشتن نظام توحیدی و آشنایی با معاد و نیز نظام عبادی نماز، روزه، زکات و حیطة مباحث اخلاقی سبقت‌جویی در خیر، میانه‌روی، وفای به عهد، کظم غیظ، صابر و صادق بودن، و تواضع و عدم تجسس در زندگی عمومی افراد، پرهیز از غیبت و تهمت، عفو، گذشت و خیرخواهی، خوش‌رفتاری، دفاع از مظلوم و مقاومت در برابر ظالم، احترام به پدر و مادر، رعایت عدل و انصاف، کمک به مستمندان و یتیمان، احترام به زن، ارزش کار و طلب روزی حلال، رعایت بهداشت، احترام به مالکیت افراد و... را نام برد. اینها همگی زمینه‌ساز تغییرات عرصه‌های فرهنگی، مذهبی، اقتصادی، اخلاقی و سیاسی شهروندان گردیدند. از سوی دیگر، ارائه الگوی عملی پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در تاریخ و تمدن اسلامی نیز در تنظیم رابطه با شهروندان مدینه، مسلمانان و تشکیلات شهری، براساس بیعت و نظام برابری، برادری و مشارکت همگانی، که با تأییدات

الهی پایه‌ریزی شده بود با بسترسازی مشارکت همگانی مردمی و رفع تبعیض‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در کنار همکاری صمیمانه یاران پیامبر و شهروندان مدینه‌النبی، همگی زمینه‌ساز شهرسازی پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در گذر از جامعه جاهلی، به جامعه اسلامی تاریخ و تمدن اسلامی مدینه‌النبی گردیدند.

مدیریت شهری در توسعه فضای سبز

عوامل متعددی توسط رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ موجب تشویق مردم به توسعه فضاهای سبز و باغات و کشاورزی در مدینه گردید. معمول بود که هر کس زمین بایری را آباد کند، از آن او باشد. ^(۵۶) علاوه بر آن، بسیاری از زمین‌های زراعی میان اغلب مهاجران به شرط زراعت و باغداری و تداوم فضای سبز تقسیم شده‌است. ^(۵۷) افزون‌بر تشویق و تداوم فضاهای سبز شهری، فرمایشات حضرت نیز مسلمانان را به توسعه فضاهای سبز شهری تشویق می‌نمود. از آن جمله، حضرت می‌فرمودند: اگر ساعت قیامت برپا شود و در دستان شما یک نهال باشد، اگر قدرت دارد، ایستاده و درخت بکارد، باید آن را انجام دهد. ^(۵۸) از سوی دیگر قطع درخت، به ویژه درخت سدر در زمان حضرت جز برای شخم‌زدن ممنوع شد. ^(۵۹)

عمران و آبادانی

آبادانی و عمران شهری از مسائل مورد تأکید در نگرش تمدن‌ساز پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در نظام شهرسازی بوده است. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمودند: «...کسی که زمین مرده‌ای را آباد کند، متعلق به خود اوست.» ^(۶۰) یا «بندگان، بندگان خدا هستند و سرزمین‌ها، سرزمین‌های خدا هستند... پس هر کسی که چیزی (مقداری) از زمین مرده را آباد کند، متعلق به خود اوست.» ^(۶۱) و یا می‌فرمودند: «اگر کسی زمینی را که از آن کسی نیست، آباد کند، خود بدان سزاوارتر است.» ^(۶۲)

رسیدگی به محرومان

حضرت محمد ﷺ نسبت به آن دسته از مهاجران فقیر، که حتی نمی توانستند غذای روزانه خود را تهیه کنند، توجه ویژه داشت. این دسته از مهاجران «اصحاب صغه» می نامیدند. «صغه» سکو یا جای ویژه و برجسته ای است. حضرت محمد ﷺ برای آنان سازه ای به صورت سایه بان در گوشه شمالی مسجدالنبی ساخت. (۶۳) این صغه، می توانست ۷۰ تا ۱۰۰ نفر را در خود جای دهد. تعداد افراد ساکن در آنجا، تابع میزان بهبود وضعیت کلی آنان بود. اصحاب صغه، مدام بیرون می رفتند و تا آنجا که می توانستند روزی خود را تهیه می کردند. آنان فعالانه در جنگ های متعدد علیه مشرکان شرکت می کردند. برخی از آنان در میداین جنگی شهید می شدند. در واقع، آن حضرت دو صغه ساخته بودند. یکی برای مردان و دیگری برای زنان. تعداد مردان به ظاهر از تعداد زنان بیشتر بود. اگرچه اصحاب صغه، واقعاً سخت تلاش می کردند تا زندگی خود را بگذرانند. با این حال، برابر کردن دخل و خرج برای آنان کاری غیرممکن بود. بنابراین، جامعه بایستی در کوتاه مدت با تهیه ملزومات روزانه، از جمله دعوت ساکنان صغه برای نهار یا شام و یا بردن غذا به مسجد و یا خوردن در جمع آنان، در درازمدت با فراهم کردن فرصت های شغلی دائمی به آنان کمک می کرد. بدین ترتیب، آنان را تشویق می کرد که هرچه زودتر روی پای خود بایستند. از این رو، تعداد ساکنان صغه همیشه غیرقابل پیش بینی بود. ولی این ورود و خروج ها، به ندرت با هم متناسب بودند. در نتیجه، صغه گاهی اوقات بیش از حد شلوغ و گاهی اوقات تقریباً خالی می شد.

اگرچه حکومت اسلامی و شهر پیامبر، از لحاظ مالی ثروتمند نبود، بخصوص طی چند سال اول هجرت، ولی

مردم فقیر و نیازمند دلیلی برای نگرانی نداشتند؛ زیرا در شهرسازی پیامبر علاوه بر خانه سازی، دیگر مایحتاج ضروری زندگی معمولی و آبرومند آنان نیز تأمین می شد. دادن زکات و صدقه فطر در دوران اولیه، به منظور ایجاد معنویت و عاطفه در افرادی که جامعه ای دلسوز، اصولی و استواری را تشکیل خواهند داد، واجب گردید. دستور مراقبت از افراد فقیر، آن قدر در اسلام اهمیت دارد که یکی از ویژگی های مؤمنان واقعی این است که هر آنچه برای خود می خواهند، برای برادران مسلمان خود و دیگران بخواهند. (۶۴) اسلام، در صورت لزوم صدقه و مهربانی به دیگران را، به عنوان شکل اصیل فضیلت توصیه می کند. و از آنها حمایت می کند و حتی به انجام آن امر می کند. یکی از دلایلی که اهل جهنم دچار چنان کیفر دردناک و رنج آوری خواهند شد، امتناع آنان از کمک به مسکینان است: «وَلَمْ يَكُ نُطْعِمُ الْمِسْكِينَ» (مذثر: ۴۴) خداوند می فرماید: «پس تا می توانید از خدا پروا بدارید و بشنوید و فرمان ببرید و مالی برای خودتان [در راه خدا] انفاق کنید و کسانی که از خست نفس خویش مصون مانند، آنان رستگاراند» (تغابن: ۱۶) و نیز می فرماید: «اگر خدا را وایمی نیکو دهید، آن را برای شما دو چندان می گرداند و بر شما می بخشاید و خدا سپاس پذیر بردبار است.» (تغابن: ۱۷)

تقویت نهادهای آموزشی

مدیریت شهری پیامبر، علاوه بر اینکه دانش محور بود، عملاً در تقویت نهادهای آموزشی در شهر مدینه تلاش می نمود. پیامبر ﷺ در مدینه، همواره به خلق و تقویت نهادهای آموزشی اهتمام داشت. نهضت دینی قرائت، فهم، اجتهاد و استنباط در زمان پیامبر آغاز شد و به تدریج گسترش یافت. (۶۵) پیامبر ﷺ در شهر مدینه با مدیریت نهادهای آموزشی، عملاً ستاد فرهنگی و خانه معلم

کالبدی حیات شهروندان، شامل افزایش سطح شهروندی، نگرش‌های زیباسازی محیط شهری، افزایش تعلقات اجتماعی و امنیت شهری، افزایش رفاه و آبادانی، تداوم عمران و آبادانی فضاهای شهری با سنت و وقف، ساخت مرکزیت شهری، خانه‌سازی و مسکن، پرداختن به اقتصاد شهری و عرصه‌های اقتصادی در شهر، امکان حضور مثبت زنان در عرصه‌های حیات مدنی شهر، به کارگیری واقعیات مادی ملموس جامعه و واقعیت‌گرایی، مشارکت مردمی، توجه به قشر جوان جامعه، اهمیت فضاهای بهداشتی و توجه به افزایش سطح بهداشت در فضاهای شهری، توجه به خلق و تداوم حیات فضاهای آموزشی در شهر بوده است. اینها همگی نمونه‌هایی از تأثیرات مثبت اندیشه‌های شهرسازی و مدیریت شهری پیامبر بر حیات مادی و کالبدی شهروندان مدینه است.

۳. تأکیدات و توصیه‌های پیامبر صلی الله علیه و آله در باب مفاهیم معنوی و معنایی شهروندان، شامل توجه به مفهوم‌پردازی و خلق معانی زیبا در حیات ذهنی شهروندان مدینه، ایجاد جامعه مبتنی بر ارزش‌های برابری و برادری، ایجاد مفهوم وحدت مبتنی بر اندیشه روح واحده امت اسلامی، اهمیت فضاهای عبادی و مسجد در فضای شهری، امکان رسیدن به مفهوم عدالت اجتماعی، تلاش در رسیدن به مفاهیم حیات طیبه، مشارکت مردم، تعاون و همفکری در راستای خلق فضاهای معنوی، توجه به مفاهیم معنوی عبادت، معیشت، بهداشت و دانش در عرصه‌های زندگی جمعی و فردی شهروندان، توجه به ارزش‌های اخلاقی در شهر برای عموم شهروندان، سفارش‌های اکید به حفظ حقوق شهروندی و پرهیز از زیان و ضرر می‌باشد. اینها همگی نمودهایی از شاخصه‌های تأثیرگذار بر حفظ حیات معنوی شهروندان مدینه و تأثیر مثبت بر تداوم معنوی حیات تمدن اسلامی مدینه‌النبی پیامبر صلی الله علیه و آله می‌باشد.

تأسیس نمودند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله برای گسترش اسلام و آموزش قرآن، در مدینه خانه مخرمه بن نوفل را به عنوان دارالقرآء (خانه قاریان) مرکز تربیت معلم قرار داد. از این مرکز، معلمان قرآن را به خارج از مدینه و سایر شهرها اعزام می‌کرد. واقدی نقل می‌کند: عبدالله بن ام مکتوم پس از جنگ بدر، همراه مصعب بن عمیر وارد مدینه شد و در دارالقرآء سکنی گزید. (۶۶) در شهر پیامبر، آموزش و یادگیری و تعلیم علم جزو واجبات است. از حضرت نقل شده است: «دانش بیاموزید.» (۶۷) پیامبر در جنگ بدر، به اسیران باسواد فاقد مال و ثروت، دستور داد به جای فدیة، به ۱۰ کودک مسلمان نوشتن را بیاموزند و آزاد شوند. به این ترتیب، نخستین کوشش را برای زدودن بی‌سوادی در پایتخت خویش برپا داشت. (۶۸) از سوی دیگر خود ساختار مسجدالنبی نیز به عنوان محلی برای آموزش مورد استفاده شخص پیامبر صلی الله علیه و آله قرار می‌گرفت. صفوان بن غسان می‌گوید: پیش رسول خدا صلی الله علیه و آله آدمم و او در مسجد تشریف داشت. گفتم: یا رسول الله صلی الله علیه و آله! آمده‌ام علم یاد بگیرم. فرمود: آفرین بر طالب علم. (۶۹) بررسی موارد مربوط به سیره و سنت پیامبر در مدینه‌النبی، یادآور اهمیت مباحث دانش‌محوری و ایجاد و توسعه نهادهای آموزشی در تاریخ و تمدن اسلامی مدینه‌النبی در قلمرو شهرسازی است.

نتیجه‌گیری

با تتبع اجمالی در مفاهیم، اصول و آموزه‌های رسول اکرم صلی الله علیه و آله در باب شهر و شهرسازی و مدیریت شهری در مدینه‌النبی، نتایج زیر حاصل شده است:

۱. نگرش پیامبر به شهر و مفاهیم مدیریت شهری، دربرگیرنده توأمان ارتقای افق‌های حیات مادی و معنوی شهروندان بوده است.
۲. آموزه‌های پیامبر در باب نمودهای عینی و ملموس

۴. نیاز به تجدید حیات مادی و معنوی تمدن اسلامی، الزام دوباره و روزافزون به سرچشمه‌های اصیل شجره طیبه و اسوه حسنه و تدبیر در شخصیت عالی و عمیق حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله را می‌طلبد. پژوهش حاضر به کارگیری مفاهیم و بن‌مایه‌های اندیشه نبی اکرم صلی الله علیه و آله، در بازسازی و بازنگری شهرسازی و مدیریت شهری، شهرهای معاصر کشورهای اسلامی را امکان‌پذیر می‌سازد.
۵. در این پژوهش، مفاهیم شهرسازی و مدیریت شهری رسول اکرم صلی الله علیه و آله در مدینه‌النبی در محورهای مورد توجه قرار گرفته است: تعیین نقیبان و نمایندگان سرپرست برای مدینه، تغییر و تحول ساخت قبیله‌ای به ساخت شهری، مشاوره، همبستگی نهادهای، قومیت‌ها و طایفه‌های مختلف شهری و پیدایش همبستگی اجتماعی، تشویق شهرنشینی در قبال بیابانگردی، توجه به نقش اجتماعی زنان، توجه به عرصه‌های اقتصادی، جوان‌گرایی در مدیریت شهری، ثبت آمار و توجه به واقعیات موجود، ایجاد روحیه تعاون و همکاری، سنت وقف، مسجد به عنوان فضای چند کاربردی و مرکز مدیریت شهری، بهداشت و فضاهای بهداشتی، گذر از جامعه جاهلی به جامعه اسلامی، توسعه فضای سبز و افزایش سطح باغ‌های شهر مدینه، عمران و آبادانی، ساماندهی بی‌خانمان‌ها و رسیدگی به محرومان، دانش محوری و تقویت نهادهای آموزشی. هریک از این مباحث، خود به تنهایی و یا در ترکیب با دیگر مباحث، می‌تواند چشم‌اندازی را بر افق‌های نوین شهرسازی و مدیریت شهری در شهرهای اسلامی دوران معاصر بگشاید.
- پی‌نوشت‌ها** .....
- ۱- فرانک سیف‌الدینی، «روند شهرنشینی مسئله شهرهای بزرگ»، پژوهش‌های جغرافیایی، ش ۳۶، ص ۷۵.
- ۲- ر.ک: رضا داوری اردکانی، «شهر و ساکنانش»، نامه فرهنگ، ش ۴۷.
- ۳- صرافینی و دیگران، «مفهوم مبانی و چالش‌های شهرسازی»، مدیریت شهری، سال اول، ش ۲، ص ۸۱.
- ۴- ناظر بر آیه ۲ سوره مبارکه ابراهیم.
- ۵- Omer Spahic.
6. *Some Universal and Timeless Lessons of the Prophet Muhammad in Urban Planning and Development.*
7. Paolo Cueno.
- ۸- صرافینی و دیگران، «مفهوم مبانی و چالش‌های شهرسازی»، مدیریت شهری، سال اول، ش ۲، ص ۸۱.
- ۹- محمدبن جریر طبری، تاریخ طبری، ج ۳، ص ۹۵۳.
- ۱۰- عبدالستار عثمان محمد، مدینه اسلامی، ترجمه علی چراغی، ص ۵۰.
- ۱۱- همان، ص ۵.
- ۱۲- سید محمدحسین طباطبائی، تفسیر المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، ج ۴، ص ۸۷.
- ۱۳- علی ایمانی سطوت، «حقوق شهروندی در حکومت نبوی»، حکومت اسلامی، سال یازدهم، ش چهارم، مسلسل ۴۲، ص ۲۰۴.
- ۱۴- نهج الفصاحه، ترجمه علی اکبر میرزایی، ج ۲، ص ۲۹۸۳، ص ۴۸۰.
- ۱۵- همان، ج ۲، ص ۲۹۸۵، ص ۴۸۰.
- ۱۶- همان، ج ۲، ص ۲۹۸۶، ص ۴۸۰.
- ۱۷- شوری: ۳۷-۳۸.
- ۱۸- آل‌عمران: ۱۵۹.
- ۱۹- محمدابراهیم آیتی، تاریخ پیامبر اسلام، ص ۲۳۴، به نقل از: ابن‌هشام، سیره‌النبی، ج ۲، ص ۱۱۹-۱۲۳.
- ۲۰- محمدابراهیم آیتی، همان، ص ۲۳۵.
- ۲۱- سیدابوالقاسم خوئی، البیان فی التفسیر القرآن، ج ۱، ص ۲۰۱.
- ۲۲- سیدعلی خامنه‌ای، درس‌هایی از نهج‌البلاغه، ص ۳۱۳.
- ۲۳- نساء: ۹۷.
- ۲۴- گوستاو ون گرونهام.
- ۲۵- براین اس ترنر، وبر و اسلام، ترجمه حسین بستان، ص ۸۰.
- ۲۶- غلامرضا جمشیدی‌ها و قاسم زائری، «سیاست‌گذاری فرهنگی پیامبر اسلام و تأثیر آن بر موقعیت فرهنگی - اجتماعی زنان در زیست جهان جاهلی»، پژوهش زنان، ش ۴، ص ۳۲.
- ۲۷- فاطمه اروجلو، «حضرت محمد صلی الله علیه و آله و مقابله با اشرافی‌گری (۱)»، تاریخ اسلام، ش ۲۲، ص ۳۴.
- ۲۸- نجف لک‌زایی، «پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و شیوه‌گذر از جامعه جاهلی به جامعه اسلامی - به سوی یک نظریه توسعه»، تاریخ اسلام، سال اول، شماره اول، ص ۳.
- ۲۹- برگرفته از سوره مبارکه نور، آیه ۳۱.
- ۳۰- عباسعلی رهبر، «شیعه و فرهنگ توسعه»، حکومت اسلامی، ش ۵، به نقل از: شکرالله خاکرند شاکرند و دیگران، «پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و جهان‌بینی تمدن‌ساز دینی»، اندیشه دینی، ص ۱۱۷.
- ۳۱- امام خمینی، رساله توضیح المسائل، ص ۲۱۱، مسئله ۱۹۲۵.

- بخش مربوط به مصرف زکات.
- ۳۲- علی بن عبدالله سمهودی، **وفاء الوفا**، تحقیق محی الدین عبدالحمید، ج ۱، ص ۷۴۷.
- ۳۳- ابوالفضل اکرمی، «بازار در تمدن اسلامی»، **فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام**، سال اول، ش سوم، ص ۷۴.
- ۳۴- **نهج الفصاحه**، ح ۱۵۲، ص ۳۶.
- ۳۵- محمدجواد رودگر، «اصول اخلاقی در مدیریت نبوی»، **حکومت اسلامی**، ش ۴۲، ص ۱۴۰.
- ۳۶- جعفر سبحانی، **فروغ ابدیت**، ص ۴۰۰.
- ۳۷- همان، ص ۸۴۶ و ۸۴۷.
- ۳۸- سیدهاشم رسولی محلاتی، **زندگانی حضرت محمد صلی الله علیه و آله** خاتم النبیین، ص ۶۵۷.
- ۳۹- باقر شریف قرشی، **زندگانی پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله**، ترجمه سیدابوالحسن هاشمی تبار و محمد تقدیمی صابر، ص ۲۲۳.
- ۴۰- سیدهاشم رسولی محلاتی، همان، ص ۲۶۹.
- ۴۱- اکبر عروتنی موفقی، «پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله بنیانگذار تمدن اسلامی»، **معرفت**، ش ۱۱۰، ص ۳۸.
- ۴۲- اکهرت اهلرز، «موقوفات دینی و شهر شرق اسلامی»، ترجمه مصطفی مؤمنی و محمدحسن ضیاتوانا، **میراث جاودان**، ش ۱۰، ص ۵۱.
- ۴۳- محمود محمدی، «تحلیل نقش متقابل وقف و شهرسازی، برنامه ریزی فضایی - کالبدی راهبردی جدید در توسعه و بهره برداری بهینه موقوفات»، **میراث جاودان**، ش ۳۰، ص ۹۶.
- ۴۴- علی نظری منفرد، **تاریخ اسلام رسول اکرم صلی الله علیه و آله از هجرت تا رحلت**، ص ۱۰۱.
- ۴۵- داود فیرحی، «دولت - شهر پیامبر صلی الله علیه و آله»، مجله علمی - پژوهشی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ش ۷۳، ص ۲۰۲-۲۰۱.
- ۴۶- شکرالله خاکرند و دیگران، همان، ص ۱۱۰.
- ۴۷- اصغر منتظرالقائم، **تاریخ اسلام تا سال ۴۰ هجری**، ص ۱۲۱.
48. Rabah Saoud, **Introduction to the Islamic City**, p. 6.
- ۴۹- محمدیوسف حریری، **اسلام و عقاید اقتصادی**، ص ۶۳.
- ۵۰- **نهج الفصاحه**، ح ۷۷۴، ص ۱۴۳.
- ۵۱- بهاء الدین خرمشاهی و مسعود انصاری، **پیام پیامبر: مجموعه ای از نامه ها، وصایا، دعاها و تفسیرها و سخنان جامع و فراگیر حضرت محمد صلی الله علیه و آله**، ص ۷۸۵.
- ۵۲- حسینعلی یوسفی و مهری شیرانی، «شاخص های بهداشت محیط در پرتو آموزه های سیره پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله»، مجله علمی - پژوهشی رانشگاه علوم پزشکی رفسنجان، ص ۹۷.
- ۵۳- همان، ص ۹۸.
- ۵۴- همان، ص ۹۹.
- ۵۵- برای مطالعه بیشتر سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام در مورد بهداشت، ر.ک: محمدبن یعقوب کلینی، **اصول کافی**.
- ۵۶- مالک بن انس، **الموطا**، تصحیح محمدفؤاد عبدالباقی، ج ۲، ص ۷۴۳.
- ۵۷- احمدبن یحیی بلاذری، **فتوح البلدان**، تحقیق صلاح الدین منجد، ج ۱، ص ۲۲.
- ۵۸- **نهج الفصاحه**، ح ۱۵۴۱، ص ۲۶۵.
- ۵۹- همان، ص ۲۶ و ۲۵؛ ابن حجر عسقلانی، **کتاب الاصابه فی التميز الصحابه**، ج ۲، ص ۳۲۴.
- ۶۰- همان، ح ۱۰، ص ۱۱ و ۱۲.
- ۶۱- همان، ح ۱۱، ص ۱۲.
- ۶۲- بهاء الدین خرمشاهی و مسعود انصاری، همان، ص ۸۵۹.
63. Laith Su'ud Jassem, **Al-Ri'ayah wa al-Khidamat al-Ijtima'iyah fi'Asr al-Nubuwwah**, p. 343.
64. Spahic Omer, Op.Cit, p. p. 7& 8.
- ۶۵- احمد امین، **فجرالاسلام**، ج ۱، ص ۱۹۸.
- ۶۶- سیدمحمد تقفی، «علم و اندیشه در تمدن اسلامی (۳): فعالیت آموزشی در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله»، **درس های از مکتب اسلام**، ش ۴۸۴، ص ۴۰، به نقل از: محمدبن عمر واقدی، **طبقات ابن سعد**، ج ۵، ص ۷۶.
- ۶۷- **نهج الفصاحه**، ح ۱۲۵، ص ۳۲.
- ۶۸- باقر شریف قرشی، همان، ص ۵۳۴.
- ۶۹- سیدمحمد تقفی، همان، ص ۴۵.
- منابع** .....
- **نهج الفصاحه**، ترجمه علی اکبر میرزایی، قم، صالحان، ۱۳۸۷.
- آیتی، محمدابراهیم، **تاریخ پیامبر اسلام**، ج چهارم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۶.
- اروجلو فاطمه، «حضرت محمد صلی الله علیه و آله و مقابله با اشرافی گری (۱)»، **تاریخ اسلام**، ش ۲۲، تیر ۱۳۸۴، ص ۲۷-۶۲.
- اکرمی ابوالفضل، «بازار در تمدن اسلامی»، **فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام**، سال اول، ش سوم، ۱۳۷۵، ص ۶۷-۹۸.
- امام خمینی، **رساله توضیح المسائل**، بی نا، بی جا، بی تا.
- امین، احمد، **فجرالاسلام**، قاهره، مکتبه النهضة المصریه، ۱۹۷۲م.
- انس، مالک بن، **الموطا**، تصحیح محمدفؤاد عبدالباقی، قاهره، بی نا، ۱۳۷۰ق.
- اهلرز، اکهرت، «موقوفات دینی و شهر شرق اسلامی»، ترجمه مصطفی مؤمنی و محمدحسن ضیا توانا، **میراث جاودان**، ش ۱۰، تابستان ۱۳۷۴، ص ۵۰-۵۳.
- ایمانی سطوت، علی، «حقوق شهروندی در حکومت نبوی»، **حکومت اسلامی**، سال یازدهم، ش چهارم، مسلسل ۴۲، زمستان ۱۳۸۵، ص ۱۸۹-۲۱۹.

- بلاذری، احمد بن یحیی، **فتوح البلدان**، تحقیق صلاح الدین منجد، قاهره، بی‌نا، ۱۹۶۵م.
- ترنر، برایان اس، **ویر و اسلام**، ترجمه حسین بستان، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۰.
- تقفی سیدمحمد، «علم و اندیشه در تمدن اسلامی (۳): فعالیت آموزشی در زمان پیامبر ﷺ»، **درس‌هایی از مکتب اسلام**، ش ۴۸۴، تیر ۱۳۸۰، ص ۳۸-۴۶.
- جمشیدی‌ها، غلامرضا و قاسم زائری، «سیاست‌گذاری فرهنگی پیامبر اسلام و تأثیر آن بر موقعیت فرهنگی - اجتماعی زنان در زیست‌جهان جاهلی»، **پژوهش زنان**، ش ۴، زمستان ۱۳۸۷، ص ۳۸۵.
- حریری، محمدیوسف، **اسلام و عقاید اقتصادی**، تهران، امیری، ۱۳۶۲.
- خاکرند، شکرالله و دیگران، «پیامبر اسلام ﷺ و جهان بینی تمدن‌ساز دینی»، **اندیشه دینی**، بهار ۱۳۸۶، ص ۱۰۱-۱۲۴.
- خامنه‌ای، سیدعلی، **درس‌هایی از نهج البلاغه**، تهران، سید جمال، بی‌نا.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین و مسعود انصاری، **پیام پیامبر: مجموعه‌ای از نامه‌ها، وصایا، دعاها و تفسیرها و سخنان جامع و فراگیر حضرت محمد ﷺ**، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷.
- خوئی، سیدابوالقاسم، **البیان فی تفسیرالقرآن**، نجف، مطبعة الاداب، ۱۹۹۶م.
- داوری اردکانی، رضا، «شهر و ساکنانش»، **نامه فرهنگ**، ش ۴۷، بهار ۱۳۸۲.
- رسولی محلاتی، سیدهاشم، **زندگانی حضرت محمد ﷺ**.
- **خاتم النبیین**، ج بیست و یکم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵.
- رودگر، محمدجواد، «اصول اخلاقی در مدیریت نبوی»، **حکومت اسلامی**، ش ۴۲، زمستان ۱۳۸۵، ص ۱۲۱-۱۴۷.
- رهبر، عباسعلی، «شیعه و فرهنگ توسعه»، **حکومت اسلامی**، ش ۵، پاییز ۱۳۷۶، ص ۲۳۴-۲۶۰.
- سبحانی، جعفر، **فروع ابدیت**، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۵.
- سمهودی، علی بن عبدالله، **وفاء الوفا**، تحقیق محی‌الدین عبدالحمید، قاهره، بی‌نا، ۱۳۷۴ق.
- سیف‌الدینی، فرانک، «روند شهرنشینی مسئله شهرهای بزرگ»، **پژوهش‌های جغرافیایی**، ش ۳۶، مهر ۱۳۷۸، ص ۷۵-۸۰.
- شریف قرشی، باقر، **زندگانی پیامبر اعظم ﷺ**، ترجمه سیدابوالحسن هاشمی تبار و محمد تقدمی صابری، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی مشهد، ۱۳۸۷.
- صرافی و دیگران، «**مفهوم، مبانی و چالش‌های مدیریت شهری: میزگرد تخصصی**»، **مدیریت شهری**، سال اول، ش ۲، تابستان ۱۳۷۹، ص ۶۸-۸۱.
- طباطبائی، سید محمدحسین، **تفسیر المیزان**، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، ج پنجم، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴.
- طبری، محمدبن جریر، **تاریخ طبری**، ترجمه ابولقاسم پاینده، تهران، اساطیر، ۱۳۷۵.
- عبدالستار، عثمان محمد، **مدینه اسلامی**، ترجمه علی چراغی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۶.
- عروتی موفق، اکبر، «پیامبر اعظم ﷺ بنیانگذار تمدن اسلامی»، **معرفت**، ش ۱۱۰، بهمن ۱۳۸۵، ص ۳۳-۴۱.
- عسقلانی، ابن حجر، **کتاب الاصابه فی التمییز الصحابه**، قاهره، بی‌نا، ۱۳۲۸ق.
- فیرحی، داود، «دولت - شهر پیامبر ﷺ»، **مجله علمی - پژوهشی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران**، ش ۷۳، پاییز ۱۳۸۵، ص ۱۸۳-۲۳۶.
- کلینی، محمدبن یعقوب، **اصول کافی**، تصحیح علی‌اکبر غفاری، قم، دارالکتب اسلامی، ۱۳۷۵.
- لک‌زایی نجف، «پیامبر اسلام ﷺ و شیوه‌گذر از جامعه جاهلی به جامعه اسلامی - به سوی یک نظریه توسعه»، **تاریخ اسلام**، سال اول، ش اول، بهار ۱۳۷۹، ص ۶-۴۰.
- محمدی، محمود، «تحلیل نقش متقابل وقف و شهرسازی برنامه‌ریزی فضایی - کالبدی راهبردی جدید در توسعه و بهره‌برداری بهینه موقوفات»، **میراث جاودان**، ش ۳۰، تابستان ۱۳۷۹، ص ۹۴-۱۰۵.
- منتظرالقائم، اصغر، **تاریخ اسلام تا سال ۴۰ هجری**، اصفهان، دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۴.
- نظری منفرد علی، **تاریخ اسلام رسول اکرم ﷺ از هجرت تا رحلت**، قم، جلوه کمال، ۱۳۸۶.
- یوسفی، حسینعلی و مه‌ری شیرانی، «شاخص‌های بهداشت محیط در پرتو آموزه‌های سیره پیامبر اعظم ﷺ»، **مجله علمی - پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان**، دوره ششم، زمستان ۱۳۸۶، ص ۹۵-۱۰۰.